

Роман Михальчук*Рівненський державний гуманітарний університет**r.mykhalchuk@ukr.net**<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>*

СВІДЧЕННЯ МИКОЛИ СЛОБОДЮКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

Усна історія посідає важливе місце в дослідженні трагічних подій ХХ ст., зокрема Голокосту. Одним із усноісторичних проєктів збереження пам'яті про Голокост став проєкт відеосвідчень «Ті, хто пережили Шоа», заснований Стівеном Спілбергом в 1994 р. В основі цих свідчень — спогади тих, хто пережив Голокост, а також свідків, рятівників та інших жертв нацистських переслідувань. В Україні фонд почав працювати в 1996 р. Відзняті свідчення зберігаються в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії.

У багатьох містах та селах України інтерв'ю брали в свідків Катастрофи, адже багато євреїв, які вижили — емігрували в США, Ізраїль та Західні країни. Зокрема, в містечку Мізоч в Західній Волині (Рівненська область) після Голокосту зникла єврейська громада, однак проживали рятівники євреїв. У пропонуваному інтерв'ю представлено свідчення Миколи Слободюка, який разом зі своєю сім'єю врятував єврею Софію Горнштейн після розгрому мізоцького гетто в середині жовтня 1942 р.

Колекція фонду Шоа містить 16 відеосвідчень, які розповідають про Голокост в Мізочі. Три з них опубліковані автором: Праведниці народів світу — українки Марії Мосійчук (сестра Миколи Слободюка, свідчення якого публікується

в цьому інтерв'ю¹) та двох євреїв Ісаака Розенבלата² і Меїра Велтфройнда³.

Відеоінтерв'ю Слободюка Миколи Сидоровича було записано в Мізочі⁴ 19 листопада 1997 р. На момент зйомок свідку було 68 років. Номер інтерв'ю: 38669. Інтерв'юер: Геннадій Тененбаум. Мова інтерв'ю — українська. Відеоінтерв'ю транскрибоване та подається зі збереженням стилістики.

Микола Слободюк народився 10 жовтня 1929 р. у Мізочі (Рівненська область, Україна). Батьки: Слободюк Сидір Тимофійович (1901 р.) та матір Петришина Юстина Спепанівна (1907 р.) — православні українці. У Миколи були дві сестри: Марія та Раїса.

Сім'я займалася сільським господарством, володіла 2,5 га землі та 1 га ліса. Тримали корову (часом дві), пару коней, свині. Коли наступав сезон цукроваріння, підробляли — возили цукрові буряки в Мізоцький цукровий завод. Також батько возив товари єврейських торговців та купців. Батько Сидір Тимофійович часто брав в ці поїздки сина Миколу і вже тоді в нього зав'язувалися приятельські відносини з євреями:

[...] Я завжди сідав з батьком їхати... Мене батько завжди брав. Чи їде в млин — там єврей був (Белембуш). Чи у пекарню — там був Нухим, той, що хліб випікав. О. Чи до якоїсь крамниці, то там теж всі євреї були. Так що я завжди їхав. Я кожного помню, як фамілія його була.

Таким чином, з дитинства Микола та його сім'я була тісно пов'язані з євреями та мала з ними товариські стосунки. Його

¹ Роман Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії», *Голокост і сучасність* 2 (10) (2011): 97–165.

² Роман Михальчук, «Свідчення Ісаака Розенבלата як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 60–99.

³ Роман Михальчук, «Свідчення Меїра Велтфройнда як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 16 (2024): 73–143.

⁴ В інтерв'ю Микола Слободюк розповів легенду, яка пов'язує походження назви Мізоч з євреями. По дорозі з Дубна на Острог торговець (Балагула) поставив корчму. У цього єврея-корчмаря прізвище було Мізоч. Також Микола згадував, що в школі вчився з єврейкою на прізвище Мізоч.

сестра Марія була подругою єврейки Софії Горнштейн, з якою разом ходили в школу в один клас. Цей фактор став важливим для порятунку єврейки після розгрому мізоцького гетто, яка допомоги єврейка просила в найближчих їй людей. Коли Софія прийшла до їхнього дому, батьків вдома не було, а був один Микола. Софія попросила впустити її. Незважаючи на те, що існував наказ коменданта жандармерії, що хто буде переховувати євреїв, тому розстріл на місці, Микола її впустив. Коли прийшли батьки, вона стала просити її врятувати. Це було небезпечно для всієї сім'ї, однак після наради з жінкою, Сидір сказав: *«Знаєш шо, Юстино, є в нас троє, хай буде і четверта. Якось ми викормимо. Якось сховаєм»*. Після цього Софії зробили схованку і переховували. Їжу носила сестра Марія та Микола. Були випадки, коли поліцейські шукали в них єврейку, однак ніхто із сім'ї не видав Софію. З метою «замітання слідів» Софію переводили переховуватися до родичів (тітки Федора та Ганна).

Софії Горнштейн вдалося врятуватися під час Голокосту та виїхати в Ізраїль. Там за її ініціативою та подачі документів в Яд Вашем в 1992 р. її рятівники Сидір, Юстина Слободюки та їхня донька Марія визнані Праведниками народів світу. На жаль, Миколі Слободюку таке звання не було надано. З його слів причина полягала в його віці (1929 р.н.), на момент порятунку єврейки йому було 13 років і для такого звання «ше тоді був малий». Однак його було нагороджено званням Праведника України. Миколу Слободюка, як і його батьків та сестер вже давно нема. Ця публікація — пам'ять про нього та його сім'ю, які в ті трагічні часи змогли врятувати життя єврейській дівчині Софії Горнштейн.

ІНТЕРВ'Ю

Номер файлу: 38669
Свідок: Микола Слободюк
Дата народження: 10.10.1929
Інтерв'юер: Геннадій Тененбаум
Мова: українська
Дата: 19 листопада 1997
Місто: Мізоч (Рівненська область)
Країна: Україна

38669.01. Касета № 1

І: Меня зовут Геннадий Тененбаум. Т-Е-Н-Е-Б-А-У-М. Сегодня 19 ноября 1997 года я беру интервью у спасителя Слободюка Николая Сидоровича. Интервью проходит в селе городского типа Мизоч, Ровенской области, Украина. Ведётся на украинском языке.

Назвіть себе, будь ласка.

М: Слободюк Микола Сидорович.

І: Ваше прізвище повільно й по складах, будь ласка.

М: Сло-бо-дюк Ми-кола Сидорович.

І: Коли Ви народилися?

М: Народився я 10.10.1929 року.

І: Тобто то якого місяця?

М: Десятого — це жовтень.

І: Скільки Вам зараз роков?

М: Зараз 69 рік.

І: Де Ви народилися?

М: Народився я в селищі Мізоч Рівненської області.

І: Яке велике місто поряд є?

М: Рівне.

І: А яка то держава була?

М: Польща.

І: Микола Сидорович, розкажіть, будь ласка, що то за містечко було, Мізоч?

М: Ну, я вам мо... так можу охарактеризувати. Це був таке... промисловий центр, промисловий. Тут були ткачі, були шевці,

були всякі, римарі були, всякі спеціальності. Но більшість було євреїв. Тому що євреї зацікавились... вони шили упряж, шили людям костюми, о, виправляли шкіри, шили чоботи. Ну, і торгівля. Саме більше зацікавились торгівлею. Сам Мізоч, він знаходився... знаходиться в дуже гарному мальовничому місці. Особенно весною, літом. Це дуже багато зелені. О. Був колись, як мені помниться, як за Польщі, то був маєток пана Карвіцького. Там були гарні побудови, парк, став. Ну, і жило тут, в містечку, біля чотирьох тисяч євреїв.

І: На якій вулиці був Ваш дом?

М: По вулиці Дерманській. А номери я не помню.

І: Великий будинок був у Вас?

М: Ну, великий. Такий, що було... На той час то великий. Тому що було у нас дві комнати, кухня і дві комори, і ш... шини⁵, і стайня, і корівник, де... там, де свині. О. І клуня. Так що таке хазайство як для сільського людини.

І: А чия то хата була?

М: Ну, ч... це була мого батька, Сидора Тимофійовича.

І: А коли батько Ваш народився?

М: Народився батько 1901 року. Дати... місяця я не помню. А в 1901 році, теж так само, в Мізочі. Тут, на... на цій... на цій... на цьому місці, на... і був, ну, як сказати, так, що він самий менший син, то йому все осталося від батька. Ну та як би спадщина.

І: А чим він займався?

М: На... сільським господарством. В основному, сільським господарством. В нас було два з половиною гектари землі, гектар ліса. Так що все... воно все... Потому що іншої роботи такої не було. Якщо на сезон, якщо сезон цукроваріння, то їхали у с... цукровий завод, возили буряки, кагати. Це так, у бурячну. А звідти, з бурячної, вже ш... йшли на різку і вже робили цукор. Це на сезон. А так, в основному, як не ж.. не було жнив там чи... чи весна, то також він їздив по заказу купців єврейських. Тому

⁵ Тут, імовірно, йдеться про шопу, про яку свідок згадує далі. Шопи (діал.) – покрівля, навіс, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця і дощу, також повітка чи хлів (прим. ред.).

поїхати в Рівне за якимось крамом, товаром. Тому — в Дубно. А тому так щось завезти, тому підвезти, тому і... Но факт того, що батько з євреями дружив. Мав дуже багато друзей. Я можу їх даже по фамілії назвати кожного. Тому що я, чого я помню, тому що я завжди сідав з батьком їхати... Мене батько завжди брав. Чи їде в млин — там євреї був (Белембуш). Чи у пекарню — там був Нухим, той, що хліб випікав. О. Чи до якоїсь крамниці, то там тоже всі євреї були. Так що я завжди їхав. Я кожного помню, як фамілія його була. І знав, на... як до нього, і мене знали навіть. Казав: «Малий, ти Сидорів?» «Сидорів». О.

І: Скажіть, батько у Вас був освічений?

М: Він мав п'ять класів. Ну цеї... ну... чи церковно-приходська школа, ну от, я не... не можу точно сказати яка, бо тоді було... він... Як він напише — ніхто так не напише.

І: А який він з себе був зовні?

М: Високий, стройний. Такий, ну... ну, знаєте, як тіло спортсмена. Тому що він працював тяжко, о, фізично. О. Так що йому приходилось фізично працювати, він фізично був розвинутий.

І: А який він був душевно?

М: Він...

І: Чи він строгий був, чи?... Який він був?

М: Він дуже спокійний був, дуже спокійний, но вимогливий. Йому не... Він не повишав до нас голосу ніколи. Ніколи. Тільки він сказав слово — і ми вже знали, що то треба обов'язково підчинитись і обов'язково те зробити, те, що він сказав.

І: Батько розповідав Вам, чи служив він в армії?

М: Да, так, батько служив в армії, і в нього залишилась фотографія. Фотографія... Він служив в льотній частині. О. Но в якому званні — то я не можу сказати. Але в льотній частині він служив. О. В якому році я тоже не можу сказати.

І: Яка то армія була?

М: Польська армія. Польські... армія. От фотографія. Вона є, я вам її покажу, якщо треба буде. О. І він також був отличним солдатом. Його... даже в польській армії його поощряли,

його... ну, що... був... настоящі солдати. Як поляки каже «ładny żołnierz»⁶.

І: У вас велике господарство було в хаті, біля хати? Худоба?

М: Ну, було, часом дві корови, часом корова, була пара коней, свині. О. Ну, клуня тут стояла, тут, де оця хатина. О. Шопа така, що ж... в... во... воза треба завозити, щоб не... не... на дощі не... не мок. Там борони, плужко, плужок, там все, інвентар цей... сільхозінвентар, там все нами...

І: А хто доглядав за домашнім господарством?

М: Ну, батько, мама.

І: А маму як звали?

М: Юстина.

І: А по-батькові?

М: Степанівна.

І: А як її прізвище було дівоче?

М: Петришина Юстина Степанівна.

І: Коли вона народилась?

М: У 1907 році.

І: Вона була грамотна, освічена?

М: Вона, ну, як тоді казали, так переказували, що дві зими закінчила. Шо дві зими ходи... ходила чи починала ходити, і не... потом не... кидали. Ну, дві зими. Ну, писати так, наполовину з бідую вміла.

І: Розкажіть про маму, яка вона була?

М: Вона була дуже чуйна. О. І добра людина. Якщо її... В когось якась біда, вона завжди переживала, вона і як то, і як би тому допомогти, як би його зробити, щоб тій людині було краще. Хто звертався завжди до нею за допомогою — вона завжди здо... ну, що... чим могла, тим допомагала.

І: Скажіть, Ваші батьки якої віри були?

М: Тато був українець, і мама була українка.

І: А якої віри?

М: Православної.

І: У Вас були брати, сестри?

⁶ У перекладі з польської (буквально) «гарний солдат». У контексті оповіді — «справжній солдат» (прим. ред.).

М: У мене було дві сестри. Одна сестра Рая, сама молодша.

І: З якого року народження вона?

М: 1936 чи 1937, я вже от не... не з... точно я не... не можу сказати. І старша сестра Марія, 1927 року. О. Вона старша за мене на два роки.

І: У Вас були друзі на вулиці, хлопчики?

М: Дуже багато. Дуже багато.

І: А в які ігри Ви з ними грали?

М: В різні, в різні ігри. Но мені не було ка... часу грати, тому що треба було допомагати: то корову гнати, то коні пасти, то двір замет... заметати. У нас повинно бути завжди ідеальний двір, заметений, підметений, щоб не було грязі. Я завжди... То мої... мій... мій був обов'язок.

І: А ще які обов'язки? Такі. Законні, що за Вами були в хаті.

М: Ну, собаці треба дати їсти. От. Треба зна... якщо батька нема, я повинен матері помагати. Що де чи піднести, чи занести, чи... Ну, словом, повинен по хазяйству скрізь наглядати.

І: Ваша родина відвідувала церкву?

М: Так. Батько не... не дуже, а мама ходила.

І: Часто?

М: Так. Ну, в неділю і які свята. Коли яка неділя, якщо є змога.

І: А Ви з нею? Чи разом діти всі?

М: Ні, я не... не дуже з нею ходив, о. А з дітьми ходив. От ми так, гурт дітей, то ми так і йшли в церкву. То ж з дітьми, такими як сам, то цікавіше йти.

І: Яка церква була у вас?

М: Це на... в Мізочі тут, на... Православна.

І: А вона мала якесь ім'я чи назву, чи на честь когось була збудована?

М: Вона була на честь Пречистої Бо... Святої Пречистої Богородиці. І в цей день святкується празник. Це престольний празник в честь Діви Мрії.

І: А хто був священником в цій церкві?

М: Рудик. От ім'я не помню, фамілію помню. Рудик. Тому що він у нас викладав у школі закон Божий.

І: Ви згадали свята. Я хочу Вас запитати, а от у Вас які свята святкували в хаті?

М: Які свята?... Ну, саме головне — це Паска, Різдво, Трійця, Пречиста. О. Ну, присвятки які були, такі шо, ой, там сьогодні не можна копати, там сьогодні не можна того-то робити. Ну, там одне з другим сусіди поговорили «ай, то-то не можна». То святого Пантеліймона — то не можна, то Отсікновенія — то не можна, бо то копати, ну з чимось... різати чи шо. Це такі пра... свято, шо х... також не, ну... А так ми просто, як християни, ми поважали, ми увірували в Бога. І знаєм, шо це наша істина, і ми її поважали і любили.

І: Як Ви були маленьким хлопчиком, які свята Вам подобались більше?

М: Саме більше — це Пасха.

І: А чим Вам вона нравилась?

М: Ну, тому шо яйця червоні, билися, на дзвіницю ходили дзвонити. Оце дуже-дуже цікаво. Точно... Вже як місяць до Пасхи, то вже так стільки, так стільки вже ждеш, так його ждеш. І це ж мати штани нові пошила. А це ж нову сорочечку пошила. А це ж ото... Це ж на Паску тільки. Ну, і Різдво. Різдво — то це вже колядувати треба йти. Начинаємо від церкви — і кінчаємо в дру... в кожному селі... *[заперечливо хитає головою]* чи в другому кінці села... а, вулиці.

І: І Ви ходили колядувать?

М: Ходи-ив, да.

І: А пам'ятаєте які... якісь колядки з тих часів?

М: Чом ні, канешно помню, я всі коляди знаю.

І: А якусь одну, будь ласка.

М: Ну... «Добрий вечір тобі, пане господарю. Радуйся, Ой, радуйся, земле, син Божий народився». А потом жу... ну, то там... «Нова радість стала, яка не бувала. Над землею с... ясно світ за... ясна зірка світ за... засіяла. Де Христос родився — там і воплотився». Ну, і «Небо й земля», о. І російські: «Днесь, поющее, купно играемо. Царя рожденного всегда прославляемо». Так шо так ми... Я...

І: Скажіть, а от до школи... Ви чекали того дня, коли підете до школи? Ви хотіли в школу йти?

М: Цікавився, дуже цікавився, що як то там уже в школі, як то... Ну, хотілося, хотілося. Знаю, що діти с... ну, от сестра ходить в школу і... І мені ж тоже хотілося. Ну ж... Я ж їй, як вона прийде з школи, ур... робить уроки, я ж їй заважав, все одно ліз туди. Хотілось мені якось знати, але... Ну, канешно, цікавився.

І: От Ви пішли в перший клас. Ви пам'ятаєте свою вчительську першу?

М: Помню.

І: Як її звали?

М: Шумовська Анастасія Федорівна.

І: Це в якому році було?

М: Це було в 1937 році.

І: А що то за школа була: приватна чи державна?

М: Нє, це державна школа. Вона так називалася: szkoła powszechna⁷. По-польську. Ну, це як ж... державна. Но ми здавали гроші. Бать здавав. Батько дуже хотів, щоб школа була... дуже, щоб розширити. Була семирічна школа, а він хотів, щоб була середня школа. І от здавали гроші. Так написано було, як зара помню, по-польську: «na robudowe powszechny szkoły»⁸. Здавали шк... гроші. Я знаю, що мій батько здав два злоти. А то дуже були великі гроші для нашого батька. Два злоти треба було робити... працювати на ніх цілий день з кіньми.

І: А якою мовою викладання велось?

М: Велось... Польська була мова. І два рази в тиждень українська мова. А так все по-польську.

І: А от з Вами в класі чи, може, в других класах Ви бачили, які діти були, якої нації вчилися в цій школі?

М: Були у нас і поляки, були євреї. Наприклад, я сидів з євреєм на одній парті. Його фамілія Фліттер. Міша. Його батько був фотографом. Ну, ми робили гешефт⁹ з ним. Він брав негативи,

⁷ З пол. «початкова школа». Назва шкіл найнижчого ступеня, які існували у міжвоєнній Польщі (Другій Речі Посполитій) (прим. ред.).

⁸ З пол. «на будівництво початкової школи» (прим. ред.).

⁹ Гешефт (нім. Geschäft – справа, бізнес) – приватна торговельна операція спекулятивного характеру, що має на меті отримання вигоди, прибутку (прим. ред.).

ці, плівки. І ми продавали їх дітям. Відрізували, дивились на сонце. Подивився там, ну, і от ми по п'ять копійок, по два гроши. Ну, то як продавали. Так шо... і я був... і я...

І: А шо ж там видно було?

М: А там видно було. Ну, от знаєте, як подивишся на сонце, то там видно на світло чи шо-то там видно. Чи тут шо стоїть, чи там коні сфотографіровані. Ну, шось там таке. І ми так. Ну, а за ці гроші, то йшли в буфет, купили канапку. Так називалась тоді, канапка. Це так як бутерброд. О. Ну, а я його був телохранітельом. Тому шо він був маленький, а я був високий, здоровий. О. Так.

М: А які предмети Вам запам'яталися з тих часів? От як в школі вчилися, шо Вам подобалось більше?

І: Ну, саме більше, то я любив історію. Історію і географію. Це мої були любимі предмети. О. А, ну другі такі, та як українська мова чи, там, польська мова... Польська мо... мова дуже тяжко йшла. Тому шо були такі не... Ну, як сказати, викладачі, шо, ну, твердо... такі поляки, твердий такий, шо... А на нас не дуже так, на українців, звертали уваги.

І: У Вас були якісь ще улюблені заняття господарством? Чи в полі, чи, може, в саду?

М: Я любив ліс. І в нас був гектар ліса. І завжди я туди гонив корову, конів туди пасти. І я, як тільки пригонив туди, в ліс, я завжди, ну, мені так казалось, знаєте, то відчував, шо от саме-саме лучше там. Саме лучше. Дивився як... Оте дерево запомнив, як те дерево росте. А на другий рік уже, як уже весна, я прибігаю, там, до того дерева. Там черешенька ше росла або якісь... яблунька дика. Або... Ну, знаєте, це ж, в лісі шо хочеш можна рости. Так шо... А ос... а осінню тоже. Осінь тоже любив так, як в лісі. Все було жовте, такий килим жовтий. О. І під ними опеньочки. Під листям. Так. Мені запомнилось тоже так, шо... У нас так от: частина була вирубаного ліса під поле, і там деякі пеньки остались. Як я помню, шо там під тими пеньками море, аж засіяно тими опеньками. Мені аж зара пахнуть вони, як я збирав.

І: В містечку були військові?

М: Так, тут стояв польський гарнізон... ес... ескадрон кавалерії. Був... ну, як вони називали тоді, поляки, «boisko»¹⁰. Там, де виїжджали на... на конях, тренірувались, с... пригали, лозу рубали. Ну, ми туди, с... канешно, перші були там. Дивилися. Нас, канешно, не допускали. Але ж ми все одно, як горобці, десь дивимся, що там вони роблять, як рубають ту лозу. О. І хотіли дуже каші солдатської теї.

І: Вас пригощали?

М: Не. Нас не допускали туди. Не допускали. Бо казали, що дуже каша добра. От ми х... ми ходили тільки один раз. Нас з школи водили туди. То нас угощали, як по-польську каже «herbata». То чай. Нам дали по стакану чаю, о. І ми там, значить... Оце тільки така в нас... було угощення. А так і солдатської каші не попробував. *[сміється]*

І: А якісь зміни потім сталися... От... Якось державу поділили трохи. І містечко Мізоч відійшло до...

М: От відносно містечка Мізоча я ще хочу легенду таку... Не легенду, а, ну, перекази. Чого називається Мізоч? Вот через... От сюдою проходив шлях із Дубна на Остріг. Це центральний шлях колись ще був і колись... І козацький шлях, і... і, ну, торговий шлях, такий як це... І отут була корчма. І... Як... Балагула вони називались, ну цей, що возить. Перевозить, возить цих... І там був постійний дом. Ну от... Відпочивали. І корчма була. І цього єврея, которий держав цю корчму, фамілія була Мізоч. І воно правда, тому що, ще як я вчився в школі за Польщі, то була зі мною дівочка по фамілії Мізоч. *[посміхається]*

І: От Ви казали «за Польщі», а вот як скінчилась ця «за Польщі»?

М: Ну, в 1939 році на Польщу напала фашистська Німеччина. Нам в школі... В школі вчителі там, ну, стали такі взволновані, стали... ну, деякі плачуть, мож... О, і що... фашисти напали на Польску. На нашу отч... Вітчизну напав, ну, фашист. О. Ми нача... нач... нас заставили, щоб ми окопи собі рили за школою. Рили там окопи. І... Бо через деякий час, ну, десь через два чи

¹⁰ З пол. (буквально) «тренувальний майданчик». У контексті оповіді – полігон (прим. ред.).

через три дні як почалась війна, то Здобунов¹¹ почали бомбити німецькі самолёти. Оце в нас і була вся війна. Ну, цей... А вже там дійшли до... німці до Буга чи куди там і там останувились, бо ж і нав... назустріч пішли наші радянські війська. От. Ну, тут гарнізон не сопотівлявся для радянських військ. Не було їх. Вони виїхали звідси, не було кому. І так радянські війська туди на захід пішли, де встановили вже кордон по Бугові.

І: От Ви хлопчиком бігали до того польського гарнізону, і потім бачили, як прийшли «червоні» війська. Ви можете порівняти солдат Червоної армії і польської?

М: Да, можна, можна. Ну, польські солдати були... ну як би сказати, у них коні були гарніші, ну самі солдати були такі, обмундірування в них гарне було. Ну, як там всередині, я кажу, що я не з... не можу сказати, ми...

І: Зовні.

М: Так. А... а наші солдати, як вступали, дуже бідні були, дуже бідні. В обмотках, в червиках, такі... Ну... Але ж добрі. Але ж добрі! Вони до на... От де віддыхали... На березі віддыхають — ми туди йдемо. Ну, яблука їм несли. Самі вони не чіпали. Ні... Не дай Бог, щоб хто з солдатів зайшов в садок, от, чи щоб яблуко взяв — ні. А як ми принесемо, то с удовольством вони брали в нас яблука. Садовили... Ну, такі, ну, приємні люди були. Наприклад, я знаю, що мене солдат взяв на руки і поніс у машину, показав машину. Я ж машини грузової ніколи не бачив. За Польщі в нас не було таких, щоб десь у Мізочі чи де і грузова машина була. Я не ба... Легкові то... то були. О. Та й то, тільки в Карвіцьких, коли приїжджав сюди пан. Якийсь навідував на... маєток собі, то десь якась... І та й то... Де мотоцикла як побачив, то також це, то... то велике діло. У нас тільки один врач мав мотоцикла, і єврей-врач тоже мав мотоцикла. І він відстрілювався тоді х... Але ж то таке, то я пот... пізніше.

І: Зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

¹¹ Йдеться про місто Здобунів Рівненської області, розташоване приблизно посередині між містами Мізоч і Рівне (прим. ред.).

38669.02. Касета № 2

І: ...з рятівником Миколою Слободюком, касета друга. Микола Сидорович, Ви зупинились на розповіді про ставлення радянських чи Червоної армії... солдат Червоної армії до вас, до хлопчиків. А як змінилося життя, от, всього населення в Мізочі? Чи сталися якісь зміни з приходом Червоної армії?

М: Знаєте, для населення воно краще стало, спокійніше. Спочатку було десь пару місяців, пока підвезли товари, пока підвезли всякі, ну, інвентарі, пока підвезли ще дещо, то було погано, тому що не хватало. А ці, ну, крамарі, которі мали свої крамниці, вони поховали свій товар, вони не викидали. О. Тому що ж не вірили, чи буде, чи що ще поляки вернуться, що ще буде Польща. О. Так і говорили, що ще поляки прийдуть, що, значить, вернеться те саме назад. Но пізніше, як вже начали матеріали сюди підвозити, то стали і євреї свої викидати матеріали. Ну і стало... Воно трошки і легше людям стало. Тому що начали трошки люди розбиратись. А так вони робили і не знали, що вони робили. Ну чуть-чуть-чуть. Ну, колгоспи організували тут, у панському маєтку. Хто хотів — той ішов. Хто був вільний, не мав... безземельний — ішов туди, на панську землю, робив і був в колгоспі. Тільки я не помню, як його називали, той колгосп. То хто не мав землі, хто хотів, то він туди йшов і там робив і заробляв собі хліб, но казали, що там непогано заробляли.

І: А батько Ваш чим займався?

М: А не, а батько зразу ще на... на тім, на сільському господарстві... господарстві працював. А потом був директор заводу Шейман, єврей, і кон... плантатор. Так називався, тоже єврей, Гільбурд. З Гільбурдом він дуже дружив. Це була дуже культурна сім'я Гільбурдів. О. І він дружив і з старим Гіль... Гільбурдом, і в його син був Міша, то він також з ним дуже дружив, дуже. Я знаю дуже дружили вони. І чого, тому що як був похорон старого Гільбурда, то я був на похороні. Це тут недалеко їхнє кладбище було. О. Я також тоді був. Я знаю, що... Навіть я згадав, що на українській мові хто-то виступав там. Це що само собою... Шо я знаю, що... що він був такий чоловік подільний.

Шо, каже, шо права рука давала, то ліва не знала. Шо ліва давала, то права не знала. От, з таким, шо він був подільний. Шо він нікому нічого не ки... Ну, дуже хороші люди були.

І: Отже, як прийшла Червона армія, то батько?..

М: Батько пішов працювати в цукровий завод. Там був за-мдіратора цукрового заводу. О, і робив вже доки... доки... до початку війни.

І: А цукровий завод був націоналізований, чи то була приватна власність чиясь от...?

М: То була приватна власність пана. Ой, не помню його фамілії.

І: А після 1939?

М: А після тр... 1939 це була державна вже власність, воно перейшло в державу.

І: А до... до того, як він пішов робити в цукровий завод, в нього булась якась ще робота? Чи служба, може, булась?

М: Він трошки працював в міліції, десь місяців два. Із цим Гільбурдом, із Мішою. Вони... Міша Гільбурд був начальником, а батько був замісником у нього.

І: А як він потрапив у цю міліцію?

М: Ну, бо батько був...

І: Його призвали, чи він записувався?

М: Нє, нє, нє. Він був лояльний до радянської влади. І знав, шо та... таке КПЗУ. Це Комуністична партія Західної України. О. Він казав... тоже ж не... говорив, шо там на с... на сході, там люди живуть краще як ми, там... Ну... то він так. Ну, а як він був навіть той... на той час добре грамотний, то його Гільбурд до себе забрав.

І: А чого ж він пішов звідти? Ви кажете, шо він два місяці...

М: А Шейман його забрав. Шейман.

І: І чим він займався на заводі? Шо він робив?

М: Оце хазяйством. Хазяйством. Оце в його було стаїня. На стаїні було десь пар 20 коней. От. Було... Воловня була. О. Ну, а так все хазяйство на тому... на... на цьому... по заводі. Де шо які не... несправність, де які... порядок на самому, як казав, на «пляцу». О.

І: А ось школу... Ви продовжували вчитися?

М: Так. Я вже

І: Шось змінилося в навчанні шкільному?

М: Змінилося, що ми почали російську мову вивчати. Російську мову і німецьку.

І: А польську?

М: А польську — ні вже. Вже польську не ізу... Німецьку вивчали. О. І російську.

І: А підручники у вас старі осталися? Шо були за Польщі чи як?

М: Нє, нам нові там підручники давали. Нові. І російської мови, і української мови. О. Німецької тоже. Ну, це все вже с... радянські.

І: От Ви вивчали німецьку мову. А шось розповідали в школі про війну, яка йде в Європі, що Польща там воює? Шось таке розповідали вам?

М: Ну, бачте, тоді... Вона почалась, війна, осінню. І десь там за місяць та й вона закінчилась. І всьо за... заглухло. Ну, нам нічо не розказували про... що там десь німець на Францію пішов, чи там на Англію, що там точаться бої, ми... Нам нічо не розказували.

І: Ваш батько бувший військовий. Мабуть, що він цікавився цим положенням. Шось він казав вдома, от, про те, що там робиться, в Європі?

М: Завжди в споминав, що війна неминуча. Війна неминуча. Він завжди так казав, ну, каже: «Така армія, така сила в нас, в Союзі. Не може бути, щоб німець напав на нас». Він казав, він передбачав, що війна буде. Але ж каже: «Не може бути, щоб на таку силу, на таку армію, як у нас», каже, «щоб напали». А мама каже: «От, подивись, які вони бідні йшли, як сюди вступали». В тих обмотках, в тих червичках. О. Ну, то, каже: «То з дороги». Ну, таке діло, такі розговори.

І: Отже, пройшло декілька років, і вона прийшла до вас. Війна. Скажіть, а коли це сталось і як це сталося, як Ви пам'ятаєте?

М: Ну, от я якраз... я... Дуже воно мені в пам'ятку. Тому що я в своєму лісі пас корови. І от ми женем додому корови.

Це неділя була. Неділя. І гоним сюди і ми чуєм, що вже самолюти шось там ці, шось таке і сяке. Наші люди... люди табунами стоять. О. І вже говорить... Я пригонив корову, і батько говорить: «Да». Прийшов батько. Вже я не бу... не застав. А тільки прийшов і каже до мами: «Юстино, війна. Війна почалась.» «Це», каже, «наша біда». І це було в іюні місяці. О. Десь на другий день ми вже чули вибухи, бомбили Здовбунів. Тому що вузлова станція Здовбунів. І тут почали вже бомбити. Ну, а вже наші солдати, вже відступаючи... Через декілька днів ми побачили, що вже йдуть тоже. Збіжені, порозбивані. І десь 27 вже були... іюня, вже були німці тут.

І: Це якого року?

М: 1941. 1941.

І: Як Ви побачили перших німців?

М: Перших німців. Я побачив разведку. Наші на полуторці, на машині, їхали. І на полуторці був кулемет спарений. Спарений: чи чотири дула так. І там сиділо чоловік 10 солдатів. Біля того... І він... Це последню машину я побачив радянських, що вона проїхала. І через минут 30 мотоциклісти німецькі проїхали вулицею на сильно великій швидкості. Правда, раніше був один вистрел орудійний. І він упав у садку. І ви... І... В садку одного врача. І він то... Той сидів під яблунею. І осколком убило врача. Тому я дуже харащо запомнив. Бо він, цей врач, Френдліх його фамілія, він лікував мою маму. І... Ну, з кулеметами, з коляскою мотоцикли, як зара бачу. Ну, мотоциклів напевно з 20. І проїхали на великій швидкості туди, за тею машиною. Виїхали вони на гору, но вони дали очередь кулеметну пару раз по тій машині. Вона виїхала в друге... в другу сторону — вони назад вернулись, і через яких дві години вже почали танки, машини зв... з солдатами і мотоциклісти. Піхоти не було в їх. А все на... на машинах.

І: Як Ви, хлопчик, сприймали появу такої техніки?

М: Дуже боялись. Дуже боялись. Бо вони не... Побачили ми, як вони захо... забігали, солдати, в двір і «Матка, яйка. Матка, шпек. Матка, ну, хлеб». О. Ну, а там вже... Побачив курку, о, вийняв пістолета — застрелив. А ні — то поліном вдарив.

І начіпляє на низку курей і йде і сміється, довольний, шо... шо набили. То не тільки то... то по всій... всіх так. А як стояли вже, тут стояли, на ніч останавливались, то вже, знаєте, шо десь в когось якогось барана, а то бичка чи свиню. Їм ніхто не міг... не цей. «Weg! Verflüchter, weg!»¹² Вийма... вийняв пістолет чи автомат, та й... та й всю. Та й... То ми боялись підходити до ніх. Боялись. О. Бо, ну, не та як ми могли до поляків підійти, як їх маньоври. О. Ну наші солдати як ішли не т... ми підходили. А до ніх не підходили.

І: І як протікало життя в містечку, як прийшли німці? Які порядки тут встановилися?

М: Ну, бачте, зразу вони мобілізували. Зробили українську поліцію. О. Ну, видно, пообіщали, шо дадуть самостійну Україну. Тому шо поліцаї були із пов'язками, ну, жовто-голубими на руках. В чорній формі. О. Ну, такі мазепинки. О. З тризубами. От вони ст... Ну, тут було десь до сотні їх, тих поліцаїв. От їх і обучали там. І стріляли ж на... на ці... на всіх, на всіх, ну, етапах. Я бачив, як вони там їх гонили, там на цей... Ну, і вони тоже вже так раз... розжиріли. Вони пайок получали, солдати. О. Ну, але ж, як кажуть, шо біда не спить. О. Зразу євреїв не зачіпали. А заставили... заставили їх носити спереду і ззаду жовті звьоздочки. Спереду і ззаду, шо ти, мол, єврей. І євреї носили так, но через деякий час сказали, щоб вони ж... робили гетто. Самі ж євреї. Одні доміки розбирали, а ті огороджували, щоб зробити високий забор. О. Їм приказували: «Цей дом розбери. Цей дом розбери».

І: Коли це почалося? В якому місяці якого року?

М: Це вже у 1942 році, десь в січні місяці. Це вже було гетто готове, но не... но не... ше не було там. Хто... Чиї хати там були єврейські, то так вони там залишались жити. А вже пізніше їх начали згонити в одно місце.

І: А де це було гетто? Де розмістили його?

М: Ну, в одному місці, ну, як вам сказати... Якби міг показати, я би по... Міг би вам...

¹² З нім. «Геть! Негіднику, геть!» (прим. ред.).

І: Ну, чи то окраїна, чи то поле було, чи то де було? На якій вулиці, може?

М: Не-не. То на окраїні. З одної сторони берег, річка протікала. А з другої сторони соше¹³. І так само з другої сторони соше. І тоже річечка протікала.

І: Воно якось відзначено було, то гетто? Огорожа якась чи шось таке?

М: Огорожа, огорожа, висока огорожа. Це було десь тако... огоро... десь до трьох метрів.

І: З дошок чи з чого?

М: З дошок.

І: З дошок.

М: З дошок і проволока.

І: Була охорона?

М: Да, була. На кожному углі. На кожному углі. Ну, поліцаї все врем'я ходили. Вони охороняли. Більшість німців не... але ж тоже ми боялися. Бо я часом носив їсти. О. Перекидав через забор.

І: Там знайомі були у Вас?

М: Ну, то ж Міша Фліттер. О, то ж Міша Фліттер і... і цей, от, сусідські ці євреї були. Ну, і багато ж школьних. І там буряків кидали, і моркву, і хліб, і шо-то. Ми, пацани, збирались... Не тільки я, а було багато таких, шо «ну, куди підем? Підем до гетто. Шось занесем». То це й са... Ми на... десь на... підем, шо ніхто там не знає, по городах, візьмем на... наломаєм качанів кукурузи. І от подивимся, з якої сторони поліцаї? З тієї сторони. Ми знаходим другу сторону, щоб там, де нема поліцаїв. І кидаєм. Не... не знаєм, хто його візьме там, але ж туди кидаєм.

І: Поліцаї ганяли вас?

М: О, стріляли. Ну, канешно, не... не так, а вгору, але ж стріляли. Тільки побачить — то всьо, стріляє. Ну але якби й убили, то... то цей... то нікому ж нічого за це не було б.

І: І шо далі було?

М: Ну, зігнали цих євреїв в гетто, і не тільки наших, ті, шо були, а й із сіл. Деякі села... От у нас був через дорогу тут євреї

¹³ Тобто шосе (заст., розм.) (прим. ред.).

Бродський Янкель. В його було четверо дітей. І всіх їх забрали туди. Приїхала... Бо Янкель був... в його астма була, він зади-хався, він не міг... О. То приїхала підвода з поліцаями, і забрали цього Янкеля. І завезли. А де саме вони його розташували і його сім'ю ми не знаємо. А була в його сама менша дочка Вера. Цеї не можна було відрізнити, що вона єврейська дівчина. Вона дуже красива була така, це... І по-українську розмовляла так, як... чисто-чисто. Ніхто не скаже, що... що як хтось, може, ну... Знаєте, як в сім'ї говорить по-єврейськи, то більш-менш все одно кожного можна поняти, що ти єврей чи єврейка. А вона прос... Ну, до нас ходила... Ну, знаєте, в нас селянська сім'я, а вона сама менша, її гляділи. І давали саме такі... А вона не хоче. А як до нас прийде — і капусту сиру їсть, і огірки їсть, і картоплю в мундірах їсть, все їй понравилось. Олію їсть. А од-ного разу Хана, мати її, як прийшла, як побачила, що вона за столом сидить і їсть тую капусту, огірки, картоплю — ой ва-ай, ой вай, що... А мама каже: «Хана, що ви ((...))? Те, що дитина хоче, хай їсть, що ви на цей» «Ой, в неї... ой... ой, її буде живіт боліти». Вона мене учила єврейської мови. А як вчила?

І: Вера?

М: Да. «((...)) я тебе научу по-єврейську говорити?» «Як?» «Як я тобі скажу “кім нере... кім нере”» Кажу: «Добре». «То ти добре слухай. Як скажу “кім нере”, то знаєш, що то таке? То “ходи сюди”». О. «Кім нере. Коля, кім нере. Я тобі дам маци». *[сміється]* Але я дуже багато знав цих, єврейських слів. Вона мене вчи... вона... вона вчила. О. Ну, там, що таке те, що там те, що там те, то вона... Але, знаєте, то ж так ми... О. Ну, їх... їх забрали всіх. І от, як кажуть, на Покрову в нас, тому що це свя-то... свято в числі, осінь, чуєм: в місті стрілянина. Стріляють із кулеметів, із автоматичної зброї, і так не цей... І на... начало го-ріти. Начало горіти місто. Кажуть: «Місто горить». Шо таке, шо таке? Ніхто не знає, шо таке. На другий, ну, вже день кажуть, що це згонять... вигонять, б'ють євреїв. А вже чути було, що по даяких містах вже били, вбивали. Ми то вже знали. І... і єв-реї знали, шо будуть. Но не були куди діватись. Ті, шо були, то все одно їх половили, хто як міг... Ну, але ж деякі спаслися. От.

І от прийшлося... На другий чи на третій день місто загорілося все. Спочатку загорілась синагога. Синагога загорілася. І в синагогі, там дуже було пристройок багато, там густе населення було, ну синагога була на території гетто. О. І звідти начався пожежа. І загорілось... ну, не знаю, хто що як... О, ну... ну видно, що вони самі палили, самі с... І... Тому що кажуть, що вже євреї не сопотівлялись. То брехня. Євреї сопотівлялись. Тому що я на свої очі бачив, як оцей врач єврей... ну, оце... забув фамілію його... Врач. О. Він же був молодий, здоровий, красивий. О. Відстрілювався. Він вже вирвався, прорвався з теї блокади, з теї, з гетто. І вже чер... до річки добіг, через річку перескочив і по городах начав тікати. По ньому, значить, почали стріляти. І я бачив, як його вбили. В його з пістолета в руках. О. І ще були такі случаї, що, ну, вони обманювали німців. Всякі документи такі підробляли, що... що можна було комусь, значить, виїхати. Це було таке, але ж, канешно, я не знаю. Ну, случай був такий, що один єврей... Його... Я не знаю його фамілію, на його Йось казали. Йось. Він... Ну, для общин... для общин... для общини купив бичка. І... В дядька. Цей дядько йому, значить, зарізав його, і щоб м'ясо в гетто передати. Ну, я не можу сказати, чи його хтось продав, чи як. Ну, канешно, то без цього не обійшлося, бо як би вони знали, що цей Йось купив цього бичка. Цього фамілія була (Голуб-Терешко), і от забрали цього Голуба і цього Йося. Зробили віселницю на площі. Отут, де зараз автобусна. На цій площі зробили віселницю. І там, щоб стратити і єврея цього Йося, і Голуба. Но родичі Голуба, ну, були багаті. А німці на золото, на гроші, вони були ла... ласі, і вони його викупили. То Йося повісили. Зігнали туди людей. Бо і я там був. Знаєте, пацани скрізь, коли не знати в шо... І цього Йося повісили, а Голуба відпустили. Викупили. О. Отакій случай був. Ну, вже, як кажу, що на Покрову, вже як оце сталося вже, і вже начали там... крик, стрілянина... Начали, ну... Чути жіночий крик, чути дитячий крик, чути лайка всяка поліцейська чи... бо по-українську, то видно, шо... шо це не... не німець. Ну й німецькі там. І на другий чи на третій день вночі, ну та як оця пора. Вечір, я був сам в хаті. О. Батьки, Марії

не було вдома, десь... тоже пішли десь чи дивитися на... на той пожар чи куди, до сусідів, но не було нікого вдома. і хтось постукав в вікно. А в мене ж горіла лампа керосінова без скла, а коптілка така. Я прийшов до вікна, і отак руками до... руки до... до того... до скла, і так саме... саме лице нахилиє. Ну, не... я не впізнав, хто. Бачу: уже дов... «Ой, Коля, пусти в хату». Я тепер впізнав, що то Соня. А Соня... Як вона до нас попала: вона ходила з сестрою в школу. В один клас ходили, там, як там... Ну, вони дружили. І до війни. Вона мала дуже красивий голос. О. І співала. Я знаю, я й запомнив пісню, як вона співала на сцені. «Ми йдем між полів золотистих». О, то я цю пісню... «То сміливці наші йдуть. Пісня радісна, артилерісти, ти звучи, як салют». Оце вона співала, я і запомнив її пісню.

І: Як її фамілія була?

М: Га... Гарштейн. Гарштейн.

І: Зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

38669.03. Касета № 3

І: ...касета третя. Микола Сидорович, ми зупинилися на розповіді, коли у вашу хату в вікно постукала Соф'я (Гарнштейн). Будь ласка, що було далі?

М: Це було, як... Бачте, я вам розказував, що це було Покрова. Це воно в числі. А Покрова в нас 14.10. Чотирн...

І: Це який місяць?

М: Жовтень. Чотирнадц... 14 жовтня.

І: А якого року це було?

М: 1942 року.

І: І що було далі?

М: І от, це було... Значить, воно началось на Покрову, 14. Це я... Пожари, це бойня, це є все. А до нас вона прибігла десь 16. 16 вечором. Пізно вечором. Тоді вона під вікном побачила і просилася ж «пусти в хату». Я, канешно, злякався. Тому що вже зразу ж на другий день був приказ коменданта жандармерії, що хто буде ховати євреїв, тому расстрел на місці. Без суда, без следствия, без нічого.

І: Як цей приказ довели до населення?

М: А об'яви були. Об'яви були. І різні... Десятникам за-
зували. Ну, всякими способами. О. І от я... Я побачив, що це
Софія. Я її пустив в хату. Пустив в хату. «Ой, Коля, Коля, спа-
си мене, Коля, спаси мене. О. Я втіка... втікла, я втікла з гетто.
Я втікла, і, раді Бога...» Я кажу: «Соню, в нас нема нікого вдо-
ма. Я не знаю, що робити». «Ой, ну то вони прийдуть. Я побу-
ду». Вона в кухні сіла за припічком. І через деякий час заходить
батько, заходить мама і Марія. І вона кинулась до батька, до
мами: «Ой, спасіть мене. Спасіть мене, я... бо я пропаж... М...
Мене вб'ють». О. Батько довго не думав. Тільки до мами: «Зна-
єш шо, Юстино, є в нас троє, хай буде і четверта. Якось ми
викормимо. Якось сховаєм». Зразу ж її взяли обмили, накор-
мили. На піч постелили їй спати там, тепла піч була. Вона там
обігрілась. А на другий день ми з батьком полізли на горище.
Там в нас було сіно. І біля комина зробили їй таку як буду. Як
сховище таке. І от її посадили, що там такий лежак, і шо... Та як
оце труба, то там теплий лежак ішов: з грубки і в центральний
комин. І от він... Ми їй там зробили таке кубло. Вона сиділа на
тому лежаку, так він називався, і біля комина. Комин теплий,
лежак тепл... теплий, і так вона там. Їсти — те, що ми мали. То
Марія носить, то мама, то я. Хто є, той... Шо мали. Ну, знаєте,
тоді зразу нам заборонили молоти в млині. Зак... позакривали
млини, вітряки, які були. В нас вітряк тут рядом був. Заборони-
ли на вітряку. Поскидали крила. Шоб не мололи люди. То ми
в ступі пшеницю товкли. Робили кутю. О. На жорнах... Якшо
дехто вже мав жорна, дехто такі маленькі... О. І в ступі навіть
робили муку. Розтов... Розтовкали ту пшеницю, чи... чи ячмінь,
чи на... цей... на крупу. О. І так, ну, наполовину з бідою, напо-
ловину з бідою. Але шоб прожити. Бо в нас була корова, то вже
там якоїсь каші чи якоїсь... коржа якогось мама спече, то шо...
Та й так обіходились. І кождий раз ми не забували, шо в пер-
шу чергу треба дати Соні їсти. А на ніч, як все було спокійно,
забирали її в хату. Забирали в хату, вона роздівалась, якшо тре-
ба було митись, ну, то її... Більше займалась Марія з нею. Ой,
мила її і заплітала коси. В неї коси дуже гарні були. О. І ложили

надь... Всі лягали спати на печі. У нас піч дуже велика була. То ми, діти, всі туди позбираємся. О. Така занавеска була. Там не було видно ніколи. Навіть як хто зайде в хату, то не було видно, що там хтось на печі є. І вже навіть хто заходив, то ми тихенько сиділи там, щоб навіть і не чути було. Ну, а на день мусили... Тоже вона йшла аж туди, нагору, на це... Ну, і пробула вона в нас так через зіму, на- до літа, і вже... вже дехто знав, що в нас вона переховується. Вже скажуть... То до... То до тітки її заведем. Марія... Вона за... з Марією завжди ходила. То до одної тітки, то до другої тітки.

І: Як тіток цих звали?

М: Одну — Федора, друга — Ганна.

І: А ким вони доводились?

М: Ну, мамини сестри. О. І вже й сусіди знали, що вона... Ну, та як би спокійніше стало, знаєте, не... вже не так. Але все одно. Як тільки почують, що де... де єврей чи єврейка, чи де є, то вже ганяли, вже не давали спокою. Ну, прийшло... Прийшов час такий, що не можна було держати, потому що один поліцай, встрівши батька у місті, і сказав: «Сидор, ховаєш єврейку. Глядись, скоро прийдем з обиском. І знаєш, що... І знаєш, чим пахне?» Батько нічо не сказав, а навпрошки через берег — і бігом додому. Бігом додому. Соню забрали. Я не знаю, як її перенесли через дорогу, до сусідів, і в клуні її сховали там. І через деякий час приходять... поліцаї приходять, вони оточили хату, і жандармерія прийшли. Нас поставили под стенку. І сказав комендант поліції: «Якщо найдем єврейку...» Не казав «єврейку», а сказав «жидовку». «Значить вам всім тут на місці расстрел». Ну, шукали. А дав... для маленької, як цеї Раї, меншої сестри моєї, дає канфета. «На канфета, і скажи, де жи... жидівка. Скажи, де жидівка». Вона каже: «Нема, нема». Отак, я зараз як помню, що дає... витягує шоколад чи канфета: «На, скажи, я тобі ще дам». Вона каже: «Нема, нема». Вони в нас і підлогу ті... скрізь, де тільки... Шомполами скрізь перерили, нагорі шомполами пере... сіно перекопичили, все. Але ж то щастя, що батько додумав, що те... що там нагорі було сіно, що та як будка, що він його зразу розкидав, щоб вони не замітили його.

І: Скажіть, а батько називав прізвище того поліцая, що попередив його?

М: Він називав. То ми його знали. Він з Мізочока був, з цього села рядом. О. Фамілія його, зара я напому... На умі вертється. Ой. Ну, я потом, навроно...

І: А як звали його, не пам'ятаєте?

М: На їх... Ну от не... Я потом на...

І: Скажіть, Ви казали, що перевезли... перевели Раю до сусідів. До кого її повели?

М: Соню.

І: Сон... О-о, вибачайте, Соню. Повели до сусідів. До кого?

М: Оце були Мельник Хома, о, і Мельник Людмила, ну це його жінка.

І: І вони погодилися прийняти?

М: І вони погодилися прийняти на... на цей період. На цей період погодилися там, щоб... О. Але ж як прийшлося... Вже почули, що в нас шукають, так вони пішли... Цей чоловік приходить, Хома, і говорить: «Сидор, забирай свою жидівку». Всьо, тут нема вже куди діватись. Батько наймає підводу, договориється. І посилають нас у розведку по дорозі, чи де не їде ніхто, чи... чи їде. І везуть... І він договорився раніше. У Верхів... у Верх... село Верхів¹⁴ є. І в тому Верхові, там якісь друзя його були. О. І він договорився, що там вони її будуть... буде... будуть ховати. Но як дальше було, то я не знаю. Дальше... Но знаю, що вона жива, яось її той чоловік спас, спасав, а потом десь дальше переправив, до другого. Тому що в одному місці не можна було держати.

І: А до... до кого батько в Верхів завіз її?

М: Я не знаю.

І: Не знаєте.

М: Свій друг, але не знаю, як його звати, не... Не знаю, не скажу, як його.

І: От як прийшла Софія до вас, скільки їй років було тоді?

М: Та років 15. Років 15, десь так було.

¹⁴ Село Верхів неподалік від Мізоча, на схід, нині Рівненського району Рівненської області (прим. ред.).

І: І от коли приймали рішення, чи оставити її, як це відбувалося? Хто жив тоді в хаті? Хто приймав рішення?

М: Ну, зібралися тоді... Мама, і... і ми слухали. О. Ми не мали... «Шо будем робити? Шо робити?» Мама ж уже тоже: «Ой. Ой, шо ж, то ж ми ж», каже, «всі погинем». А батько каже: «Завтра Соню ми заберем. Заберем». Ну, він вже домоворився, каже: «Я домоворився з людьми. Шо Соню возьмуть там і будуть її глядіти». І на другий день найняв батько коні і завіз її туди у Верхів.

І: А от як прийшла Соня сюди, хто тут ще жив в хаті?

М: Тільки ми, більш нікого не було.

І: А хто? Перелічте, будь ласка, всіх, хто тут жив.

М: Ну, батько, мати, сестра Марія, я і менша сестра.

І: А скільки меншенькій було тоді?

М: Десь років 6. Десь так, 5—6 років.

І: То сестра Рая, яку Ви згадували, так?

М: Рая. Да-да.

І: І що далі було? Відвезли ви Соню?..

М: Відвезли Соню туди. Ну, а дальше, кажу, що як вона туди дальше попадала, як, я не можу сказати.

І: А от в той час, як у вас ховалася Соня, чи приходили ще якісь євреї за допомогою до вас?

М: Була. Бо ми самі носили їсти. Так тут у нас... Там, де наш ліс був, то там була каменоломня. То там багато євреїв переходувались. Ну, хоч пізня осінь була. То все одно в ліс там чогось треба. То ж все одно батько, мати давали шось мені чи, там, щоб як шо, то положити там на камінь. Не йти туди в печеру, а шось положити. Ну, була в нас ця сусідська Вера тоже.

І: Яка?

М: Бродська. Ця, шо я казав.

І: А розкажіть, будь ласка, як це було?

М: Ну, вона тоже прибігла вночі до нас. І тоже вона в нас побула десь... Тоже ж довго вона була. І вже тоже не можна було, бо вона так: ходила то в того трошки, то в того трошки, то в того трошки. І батько домоворився. Тут був на хуторі Андрій. Він називався (...) Рижим. Так наз... Андрій Рижий, так його

називали. Він був студіст. І він її забрав до себе. Він не мав нікого. І вона в нього начала вже й корову пасти. Ну, то хутор, не... ніхто нічо не бачив, не... ніхто. Але ж потом, через деякий час, не стало Андрія і не стало Вері.

І: Скільки Вері було років?

М: Років 6 тоже.

І: Микола Сидорович, от як прийшла Соня до вас, вона розповідала шось, шо трапилось там в гетто, як трапилось, де її рідні?

М: Вона сказала, шо вони були всі в льоху. Ми питали: «Як ти вирвалась?» Каже, шо їх там дуже багато було в якому-то льоху. І шо маленькі діти були. Начали плакати, кричати, ті діти, їсти хотіли, води хотіли. То їм предлагали, щоб вони подушили тих дітей, щоб спастись самим. Але ж якось, ну, щоб став... Начали по одному звідти втікати. І от Соня, вона перша звідти пішла, з того льоху. А дальше судьбу тих євреїв, шо були в льоху з нею, вона не помнить. І де батьки, де мати вона тоже не... Може, наче як... Ну, вона так розказувала.

І: Отже, відправили Софію (Гарштейн). Як далі ви жили?

М: Ну, як, через дві неділі нам убили батька.

І: Як це сталося?

М: Вночі прийшли.

І: Хто?

М: Хто його знає, хто тоді ходив. То ж так. Сказали, шо польська поліція. І забрали. В нас був кінь. Я по слідах, бо це після дощу було, я по слідах поїхав. Кілометрів три їхав. Доїхав до рогу, поверне в рів — дальше я не міг їхати. Тому шо було опасно. А вернувся... Вернувся додому, о. Ну, раньше в нас отравили собаку. У нас був собака такий, Марс. О. То він дуже такий злий був. О. Отравили собаку. Потом забрали батька. Через дві неділі спалили.

І: Кого спалили?

М: Все. Все, шо в нас було. Не тільки нам... нас. А все, всю вулицю.

І: А як це було? Розкажіть, будь ласка.

М: Ну, це та як бендерівці нападали на Мізоч, на німців. Вони там нічо не зробили, там... А люди пострадали. Німці пішли назад, забирали худобу, в кого яка оставалась, і палили. Все.

І: І вашу хату?

М: І на... нашу хату. Все спалило. Ми осталися так, як були. Там по одній сороч... Корова в нас залишилась і те, що на нас було. Більше нічо в нас не було.

І: І де ж ви поділися?

М: Трохи в льоху пожили. А пізніше... В нас тут на самому кінці вулиці, там три хати залишилось. І мамина, ну, двоюрідня тітка, вона нас прийняла. То нас у кімнаті було три сім'ї. В одній кімнаті. І ми там, ну, душилися, в тій кімнаті. Як могли, так... так проживали. Як могли, так ці... Ну, дехто нам давав допомогу. З людей, у кого десь якась рубашка осталась, чи там що... Ну, тітки наші не... допомогли нам. О. Трошки так. І з їжею помагали, щоб не... Ну, факт того, що ми були голодні, холодні. А пізніше вже накидали на мур соломи, і свою таку на літо зробили, щоб був... О. Отакі... Такі наші ужитки були.

І: Як прийшло до вас звільнення від німців? Як це сталося?

М: Це було в 1944 році, у березні місяці. Тому що... Чи пізніше, чи... Ну, десь так, в... Ну, я не помню добре, но знаю, що вже сніг розтав. Сніг таяв, дуже така роз... розквашена. От тоді якраз вступили до нас оці партизани Ковпака. А що мені дуже запомнилось, що от ідуть партизани, ті, колпаковці, бачать, що на комусь чоботи хороші, о. «Иди сюда. Слушай», каже, «друг. Махнём? Я тебе валюшки, а ты мне сапоги». [сміється] Отакі були... Добровольне міняйло. Ну, вступили сюди і вже, ну, тут війська не проходили. Ві... Ну, як такої перестрелки чи що-небудь було. Тому що тут стояла частина мадярів, гарнізон. Вони раніше відступили, і тут не було ніякої, ну, бою ніякого ні... ніхто не принімав. А пішли вони десь туди, на Дубно. О. Там уже якийсь бой був, під Дубном. А так вони не... нічо не... Ну, і зразу ж, канешно, власть почалась якась. Начали там, о, підвозити сіль. Бо солі в нас не було. О. Солдати, як вже, які були, тут стояли, то ділились з людьми, там, солі там, ну на шось

міняли. На самогонку, на... на що-небудь. О. Так що доброго нічо не було. Пережили все... всяке горе. Ну, але ж саме, ми як пережили. Але ж Соні як було тяжко. Це ж ви тільки подумайте: кожен день, кожную ніч у... у страху. І не знаєш, чи вийти, чи не вийти, чи бути, чи не бути, чи тобі дадуть їсти, чи не дадуть, чи є хто там в хаті, чи нема чужого ше в хаті. Це ж ту... Ну, пон... Зрозумійте, я собі так уявляю тепер. Знаєте, тоді так не уявлялось. А тепер собі уявляю. Як та дитина могла так? Нерви і... Ну, все своє, ну, відчуття...відчувати так і... шо вона... вона жде чогось, жде якоїсь або, не дай Бог, смерті, або... або шось хтось її видасть, або хтось її шось кудись. О. Так шо...

І: Микола Сидорович, а от перемога, день перемоги, звідки Ви узнали про те, що війна закінчилася?

М: Я був в школі. Ходив в школу. І у нас був воєнрук. Я тоді вже ходив в п'ятий клас. Був воєнрук. У нас були дерев'яни вінтовки. І от... Ну, ми вже великі були. Ми ж не вчилися скільки. То ми переростки були. От. Уже здорови такі. О. То він нас... такі вчили з винтовкою як, ну як, так як... Як міни зривати. Він сам був сап'юр. Цей старший лейтенант. О. Ну, учив те, шо... те, шо він знав, те він нас учив. А як там воно нам давалось, то... Тому шо в марші йти ми не могли, тому шо в того лапті, а в того таке, в того таке. Але ж якось вчилися. І тоді він всакає у клас. І говорить: «Реб'ята. Реб'ята, какая радость! Какая радость. Ми победілі. Победілі. Конец войне. Всьо, война окончена». О.

І: Ви запам'ятали, якого числа це було, шо Вас повідомили?

М: Ну, десь 8. 8 мая. 8.

І: Як сприйняли хлопці це, дівчата?

М: Ну, ой, «ура-а-а» кричали і... Вже... Уроків вже не було. Вже не було... Вже не... Нам вчителі не могли нічо ради дати. А вже на другий день ми пішли на площу. Нас вчителі повели. Там стояли артилер... арт... артилерія. І мітінг був. І давали салют. О. То я це добре запомнив. Директор був Жадановський. Жадановський. Він навіть, кажеться, шо був і єврей. От я знаю, шо його виступ... О, поздоровляв діректор школи.

І: Отже, скінчилась війна. Прийшла перемога. Як склалось життя Ваше, Вашої родини?

М: Тяжке життя ста... склалося. Тому що пожарисько, все було спалене, все було розвалене. Це... Батька нема. Треба було все починати. А ми троє дітей, мама одна, і нема нічого. І от ми накрили собі будку тут, на мурові. Наложили соломи. І там трош... там почали так жити. Почали... Почали звозити потрошку матеріали. Які там... Їздити в ліс. О. Їздити в цей... в лісопилку. Там те достати, там те. Ну, канешно, за самогонку. То самог... Саме було самогонка в ход... в ході. Там доску. Там якогось, шось друге, шось те, шось те. О. Цвахи, я знаю, що з пожариська брали. Цвахів не було. З пожариська навибираеш там на ці... навирівнюєш, отакими цвахами... О. Пізніше, ну, я мусив покинути школу. Тому що не можна було йти в школу. Не було кому щоб допомагати, не було кому що робити.

І: З якого класу Ви пішли?

М: З п'ятого. З п'ятого. Не було змоги вчитись.

І: І чим зайнялись?

М: І тут, це ж була своя земля. І до 1949 року робив на землі. Сіяли, молотили, збирали.

І: А в 1949 що трапилось?

М: А в 1949 колективізація. Колективізація. Ну, мусіли вступити в колгосп. Тому що то було мусово. Примушували. О. Я пішов робити в плодоовощ. В плодоовощі я робив статістичком. Ну, як, робота нетяжка була. О. Скільки там хто здав, бо то ще була госпоставка. Скільки хто здав, скільки шо, я підбивав там все, рахував і ці... А пізніше я пішов в МТС робити. Став диспетчером. Ну, треба було освіту. Пішов на вечірню школу. І закінчив 11 клас вечірньої школи. Поступив в технікум.

І: Який технікум?

М: Зооветеринарний технікум. У Млинов. З 4 курса я мусів піти. В зв'язку з сімейними обставинами.

І: Які це обставини були?

М: Ну, моя жінка була против, щоб я... що мене направляли...

І: А Ви вже в той час одружилися?

М: Да. Вже одружений був.

І: Діти були?

М: Один син.

І: Зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

38669.04. Касета № 4

[в кінці запису з'являється «МС» ... це Марія Сидорівна]

І: Микола Сидорович, ми закінчили на такій темі, що у Вас вже на той час був син, як його звали... звуть?

М: Алексей. Олексій.

І: А коли він народився, в якому році?

М: В 1954 році, 30 березня.

І: Отже, Ви пішли з технікума за сімейними обставинами. І далі?..

М: І далі я пішов працювати в «Союзпечать». В «Союз...» Нє, в цей, в М... в МТС диспетчером. Проробив я там довго. Забрали мене звідти в райіс... в райвиконком. В райісполком ((...)). На председателя фізкультури і с... ра... й спорту.

І: А в той час Ви вже вступили до партії?

М: Ні. Ні. Ні. Но я був розвинений. Я був фізично здоровий, так що я... Ну як, спортом я не зацікавився, а фізично я робив дуже багато. Дуже багато. Так що деякі управи, там, тя... тя... тяжола атлетика і... і легка, то в мене там кидання гранати, там молот, диск, у мене йшов так на... на цей... І мене забрали в райісполком. Ну, я згодився. До... Був до ліквідації району. Після ліквідації району мене поставили в «Союзпечать». Пока ще там місце було, ще пока... Я там проробив до скорочення. Там цю штатну одиницю скоротили, і я пішов в 1958 році на цукровий завод. На цукровому заводі я робив бригадіром зразу відгодівельного господарства. А пізніше я став управляючим чи керуючим, де я ((...)). Там проробив. А звідти я пішов робити начальником железнодорожного транспорта заводського. Зразу був мастером, а потом — начальником. Тому що треба було пройти учобу. Ви знаєте, що на залізниці треба знати правила технічної експлуатації і безпеку двіженія, все треба було освоїти. Ну, я там проробив в цьому... Ну, в заводі я проробив 40 років з лишнім. От. І непогано. Но харашо...

І: А коли Ви вступили до партії?

М: В 1954.

І: Я хочу Вас ще таке спитати: у Вашій родині з старшою сестрою були якісь події. Шо сталося?

М: Ну, бачте, тоді признавали хто кулак, хто, як говорять, ненадійний, хто не... непи... Не вибирали, хто там це... І от їм підшили кулачество. А вони мали тільки коня, корову чи, там, телицю ще і все. Ну, кр... правда, косарка була в їх, жниварка. А батька, ну, та як би свекра, німці закололи штиком. О. Прямо в серце під хатою його. А їх зробили кулаками, взяли і вивезли.

І: В якому це році?

М: В сорок...

І: Приблизно.

М: 1949...1950 рік.

І: Скажіть, а як це позначилось... Їх вивезли куди?

М: В Хабаровськ.

І: А як позначилось на Вашій кар'єрі, на тому, що, от, Видесь робили в райсполкомі і потім в партію вступили?

М: Да, на моїй кар'єрі... Тоді мене хотіли виключити з партії. Мені... А я, як писав автобіографію, я правду написав. Я написав, що моя сестра репресірована. За що? Там... За кулачество. Но фактично вона ніякий кулак, ну, вони... Вони три чи п'ять гектарів землі мали. То всіх: і сестриних, і тих всіх, всіх, всяких. О. А ніякі вони не кулаки, вони просто так, не... не за шо.

І: Але ж у Вашому житті, от, у Вашій роботі якось Вам нагадували, що у Вас сестра репресована?

М: Нагадали. Мене мали ісключити... виключити з партії. І приходили по селі. Мені сказали, що я ходив збирати підписи за її невинність. Ну, це було. Я ходив збирати. І договорився з головою сільської ради, щоб печатку поставив на тих підписах. І він поставив. І це пішло в Верховну Раду чи в Верховний Суд, я вже не знаю. От.

І: Микола Сидорович, дуже цікаво Ви розповіли. А люди підписували?

М: Підписували.

І: А були такі, що відмовляли?

М: Були такі, що не відмовлялись, що «я нічо не знаю», отак. Ну, то як... як завжди, всякі люди є. Всякі люди є. Комусь дорогу перейшов упорожні, то вже считає ворогом. О. Так шо всякі люди є і... А підписували не... До кого я звертався, то, напевно,

підписів 70 я тоді зібрав. О. І от мене тоді і в райком, і на б'юро. «Ви знаєте, що ваша сестра бандитка?». Я кажу: «Нет». «А по-чому ви скрили, що у вас там...?» Я кажу: «Я не скривав». Давай моє дело перевертати, читати, ну, там і написано. Але вже то... тоді доверія вже мені не... не... ніякого не... не було, не... Ну, яке моє доверіє, в мене ж робота така, що... Ну, шо, ну... Ну, виженуть — виженуть, ну й цей... Так шо...

І: А це пов'язано було з роботою, що з партії вигнали?

М: Ну, да. Тому що заводделом, то вже... вже то шось значить.

І: От зараз Ваш син получив якусь освіту?

М: Так. Він закінчив Водний інститут Рівенський, гідро-технічний факультет. О. Ну, а рік тому назад він захистивсь. О. Кандидат наук. О. Зараз працює він в Кузнєцовську. Має троє дітей. Хороші діти.

І: А як звать онуків Ваших?

М: Віктор, Ігор і Юля.

І: Ви часто спілкуєтесь з сином?

М: Та вони... Вони ж без мене не можуть, вони ж ко... Завжди, коли... То то ж, знаєте, діти є діти. Як воно... Сьогодні, кажу, що я мав їхати туди, бо машина як під'їхала і всьо... «То шо?», каже, «поїдете?» «Ні», кажу, «я маю друге міроприєміє, я», кажу, «другим разом поїду».

І: А Ви ще розповідали, що в нього єсть деяке захоплення.

М: Ну, він малює. Він малює. О. Ну, і він захистивсь. Дисертацію на... він найшов, ну, як від хвиль получить електроенергію. Хвильова електроенергія. І він це добився. Поїхав в Одесу, завіз цей пристрій. Зробили цей, іспитаніє. І цей агрегат запрацював. І от він хотів, ну, в Одесі там, ну, щоб його... десь спонсори найти... які десь якісь... Шоб поставити, хай світить. А та як у нас оце виключили... Як він... Як ішла цей, ну, іспитаніє, вечором, цей... гойдався цей поплавок на воді. Скрізь виключили світло, а тільки одна лампочка тея горіла на... на все цей... Це ж...

І: Микола Сидорович, а от з врятованою вами Софією (Гарштейн) Ви зустрічалися, Ви знали про її судьбу, як склалося її життя?

М: Ну чого, вона потом була в Кременці. В Кременці. Ми їздили до неї з Марією. Там зустрічались. Вона в торгівлі була. Потом вона там вийшла заміж. О. Вона має два сини. І до сіх пор ми піддержуєм зв'язки. Вона правда, ну, дуже хороша жінка.

І: А де вона зараз живе?

М: В Ізраїлі. Міс...

І: Як це місто зветься?

М: Місто... місто... місто... ой, забув у неї...

І: Ну Ви до неї їздили?

М: Сестра їздила. Ми не... Я не їздив. Колись, як буду жити, може, ще поїду. *[посміхається]*

І: Скажіть, будь ласка, а як держава відзначила Ваші заслуги, що Ви врятували людину?

М: Була тільки стаття. Це тоді, в районній газеті, ще як був район. «Соніна доля», така стаття була в газеті. І в обласному, в «Червоному прапорі» тоже було. Це було десь в 1964 році.

І: А державна відзнака якась?

М: А ніякої. Ніякої. Даже не згадали, не визвали. Навіть бу-маги не дали ніякої, нічого.

І: А громадська організація якась відзнаку якусь зробила Вам?

М: Тоді?

І: От зараз, може, якась відзнака в тебе... у Вас є?

М: Ну, зара мене... Зара мене признали Праведником, тільки вже... ну, миру. Тільки республіканського значення.

І: В Україні, так?

М: Так. України. Тому що сказали, що я, ну, ще тоді був малий. Ше мені... Шо з 1929 року не дають там ієрусалимського чи, там, другого... Ну, під стенкою всі стояли.

І: Ви зара працюєте?

М: Ні, вже покинув.

І: Ви отримуєте пенсію?

М: Шо я получаю? Получаю 50 гривнів. Це, знаєте, як кажуть, я сьогодні слухав по радіо, що в Америці получає робітник саме менше 24 долари в час. О. А я... А я получаю 24 долари в місяць.

І: Як Ви виживаєте?

М: Ну, як виживаю?... Ми з сестрою трошки. О. І Соня часом нам щось допоможе. Слава Богу, щоб... отак... Ну, город у нас є. О. Ну, так, як, канешно, не ска... не можна сказати... Але ж слава Богу, що нема війни. Слава Богу, що ми хоч у мирі зараз живемо. І хоч там і не... не з'їси того, що положено тобі, не сходиш, але ж добре, що цього нема. Я хотів би і побажати і для Соні, щоб вона завжди... над нею було Боже благословіння, для її дітей. Хотів би, щоб ніколи такого не повторялось, яке ми бачили, яке ми... нам прийшлося пережити, і так само й Соні.

І: Дякую Вам.

Фото № 1

М: На цій фотографії мій батько Сидор Слободюк. Він ходить на цій фотографії зліва направо другий. Це польська армія. Ну, йому тут років було 20, 20 з лишнім. О. Я не можу точно определити.

Фото № 2

М: От на цій картині, тут зображено всю нашу родину. Тут мамини сестри, сестри... сестрини діти. Там і ми є: я з Раєю і Маруся. Сестра старша й молодша. В самому центрі цієї фотографії я з сестрою рядом, з Раєю.

І: А з якого приводу фотографія зроблена?

М: Це виїжджали в Аргентину мамина сестра із сімєю.

І: В якому році зроблено фото?

М: В 1937 році.

І: І де фо... фотографувались? Тут, в Мізочі?

М: Фото... Фотографувались на... село Волиці, фотографував єврей Фліттер.

Фото № 3

М: На цій фотографії, ну, видно тут, що зліва направо, ну, перше — це матір моя.

І: Як її звать?

М: Юстина Степанівна. О. Моя с... В кінці моя дружина. А я... У мене на руках син Алексей.

І: Як дружину звать?

М: Анастасія Івановна.

І: А коли знята фотографія?

М: В 1955 році.

Фото № 4

М: Ну, а на цій фотографії показано мене. Мене...

І: В якому це році?

М: Це десь в 1951 році. Холостяк. Це фото фот... робилося в Ровно, тому що я був чемпіон області по диску. І от мене сфотографували і мені подарили цю фотографію.

Фото № 5

М: На цій фотографії мій син Алексей Слободюк. Він зара... Сфотографірував на... і на Нурекській ГЕС.

І: Скільки йому тут років?

М: Тут йому десь 19 років.

Фото № 6

М: А на цій фотографії... Тут всі євреї і ми, канєшно. Євреї із Ізраїля приїхали до нас в гості. І зара тут, як бачите, гостюєм. У нашій хатині. От. І раді, що вони приїхали до нас.

І: А звідки вони родом, ці люди?

М: Вони всі з Мізоча.

І: Микола Сидорович, познайомте нас з Вашою сестрою.

М: Ну, от, сестра рідня. 1927 року народження. Прожила... Вже має 70 років. Недавно сімдесятріччя справляли ми. Збирались, трошки сіли, випили і з'їли. От. Ну, як мо... як вже в народі кажеться, що вже ми віка свого відживаєм, вже наше покоління підостає. О. Так що треба якось нам і жити.

І: Ще назвіть свою сестру.

М: Марія Сидоровна Мосійчук. Ну...

І: Ми вже закінчуємо нашу зустріч, нашу... наше інтерв'ю. І я хотів би спитати у Вас, чи хочете Ви ще щось сказати на прощанок, на якийсь побажання нащадкам і тим, хто буде дивитись це інтерв'ю?

М: Так, я хочу не тільки своїм дітям, не тільки нашій нації. А я хочу всім народам світу, щоб вони знали, щоб ніколи-ніколи цього більше не повторилось. Щоб ніколи не було цього... цієї війни. Щоб люди жили в мирі. Щоб люди жили в злагоді. Ми хочем побажати для всіх євреїв, которі живуть зара, хочем

побажати, щоб їм... процвітання, щоб в їх все було... всі були здорові, і передати всім привіт від нас всіх, і щоб вони ніколи не бачили того, що ми. Шоб заказати своїм дітям і внукам, шоб завжди берегли мир і один другого...

МС: Поважали.

І: Марія Сидорівна, чи хочете Ви щось додати?

МС: Шо я хочу додати?.. Я хочу додати, шо на мій вік не прийшлося нічого хорошого, шоб я могла щось сказати таке, шоб, ну, шоб з нього приклад взяти отак і так. Я хочу, шоб люди не бачили того, що я бачила. Я прожила страшне таке життя. Я хочу, шоб не казали «то та нація, то та нація, та добра, та недобра». Шоб ми всі були добрі, і взялись за руки, і шоб був так, як вінок круг нас, всіх народів. Отоді тільки буде на світі добре. І шоб не попрекав один другого, от. Шо ти такий, ти сякий. А шоб... Як висловитись, сказати... Ну, шоб була мир і злагода, шоб любили друг друга, шоб ніколи не повторилось те, шо було. Шоб вже ніколи його не бачили ні діти, ні внуки, ні правнуки. І далше як буде світ存在увати, шоб ніхто його не бачив. А як подивляться це, то шоб собі запамнили на-вік, шо як люди жили і як переживали ці страшні такі дні. Шоб вони не взяли з цього приміру, а шоб використовували його на все хороше. Ну, все.

І: Дякую Вам. Сьогодні 19 листопада 1997 року. Інтерв'ю з рятівником Миколою Слободюком закінчено. Я Генадій Тененбаум.

Bibliography

Mykhalchuk, Roman. «Svidchennia Isaaka Rozenblata yak dzherelo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 60–99.

Mykhalchuk, Roman. «Svidchennia Meira Veltfroinda yak dzherelo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 16 (2024): 73–143.

Mykhalchuk, Roman. «Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii». *Holokost i suchasnist* 2 (10) (2011): 97–165.